

4. Врачебно-Санитарная Хроника 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
5. Врачебно-Санитарная Хроника 1901 г. – Екатеринослав, 1901.
6. Врачебно-Санитарная Хроника 1902 г. – Екатеринослав, 1902.
7. Врачебно-Санитарная Хроника 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
8. Врачебно-Санитарная Хроника 1909 г. – Екатеринослав, 1909.
9. Врачебно-Санитарная Хроника 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
10. **Иванов Л. М.** О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России : сб. ст. – М., 1971. – С. 312–340.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – 1904. – Т. XIII.
12. **Портнова Т.** Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
13. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет / А. Г. Рашин. – М., 1956.
14. **Рындзюнский П. Г.** Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / П. Г. Рындзюнский. – М., 1983.
15. **Тихонов Б. В.** Переселение в России во второй половине XIX в. / Б. В. Тихонов. – М., 1978.
16. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
17. **Халатах О. В.** Основні напрямки міграційних рухів у Катеринославській губернії на зламі XIX–XX ст. / О. В. Халатах // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Кн. 17–18. – Донецьк, 2009. – С. 112–115.
18. **Черный Д. Н.** Городское население Украины в начале XX века / Д. Н. Черный // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 145–151.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «1865/1919»

В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. Ф. ФОН ДІТМАР: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто маловідомі сторінки життя та діяльності відомого підприємця, науковця і суспільного діяча Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. М. Ф. фон Дітмара.

Ключові слова: світогляд, кадетський корпус, гірничий інститут, Д. І. Менделєєв, сімейна традиція.

Рассмотрены малоизвестные страницы жизни и деятельности известного предпринимателя, ученого и общественного деятеля Юга Украины последней четверти XIX – начала XX вв. Н. Ф. фон Дитмара.

Ключевые слова: мировоззрение, кадетский корпус, горный институт, Д. И. Менделеев, семейная традиция.

The unknown aspects of life and activity of famous businessman, scientist and publicman of Southern Ukraine in last quarter XIX – beginning XX centuries M. F. von Ditmar are considered in the article.

Key words: outlook, cadet corps, mining institute, D. I. Mendelev, family tradition.

Останнім часом в історіографії значно посилюється інтерес науковців до персоналістичних досліджень, в яких фокусується антропологічний підхід до істо-

ричного пізнання. Використання цього підходу дозволяє простежити життєвий шлях та внутрішній світ історичної постаті, відносини та взаємовпливи індивіда з окремими суспільними групами певної доби, крізь призму окремих сторінок її життя поглянути на характер епохи. Зокрема, вивчення життя та діяльності окремих представників ділової еліти Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. на сучасному етапі стало нагальною потребою для дослідників історії підприємництва.

Звернення до постаті М. Ф. фон Дітмара є не випадковим. Він зробив значний внесок у розвиток гірничозаводської справи, залишив помітний слід у науці, зіграв важливу роль у суспільно-політичному і культурно-освітньому розвитку Півдня України. Ім'я Миколи Федоровича фон Дітмара тривалий час залишалося поза увагою дослідників і у зв'язку з цим є маловивченим. У переважній більшості історичних праць, присвячених історії буржуазії та представницьким організаціям підприємців ця непересічна особистість упродовж багатьох років згадувалася лише фрагментарно, без належного аналізу, висновків та узагальнень.

У дореволюційній історіографії діяльність М. Ф. фон Дітмара побіжно згадувалася в працях, присвячених гірничо-заводській промисловості Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. (О. Гнедич, П. Фомін) [2; 23]. Радянські історики, за невеликим винятком, теж не приділяли особливої уваги цій постаті, фрагментарно згадуючи в окремих працях, присвячених історії промислової буржуазії (О. Бондаренко) та її ролі в суспільно-політичному й економічному житті країни (В. Лаверичев, Л. Шепелєв) [1; 18; 26].

Важливим внеском у вивчення проблеми є праці відомого українського історика В. В. Крутікова. Він став одним із перших дослідників, який у своїх наукових розвідках звернувся до постаті М. Ф. фон Дітмара, акцентуючи увагу на його діяльності в Раді з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та ролі в розвитку гірничозаводської справи [17]. Певне висвітлення постаті М. Ф. фон Дітмара знайшла в працях М. Гринчак, А. Перетокіна та Ю. Чекушиної, Д. Чорного та І. Шандри [5; 20; 24; 25]. Варто виокремити внесок відомого російського дослідника в галузі генеалогії Є. Заблоцького. На матеріалах російських та німецьких архівів він уперше склав поколінний розпис роду езельських фон Дітмарів, який містить доволі обширну інформацію щодо походження та родинного кола М. Ф. фон Дітмара [15].

Мета даного дослідження полягає в розгляді маловідомих сторінок життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара – яскравого представника ділової еліти Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст.

М. Ф. фон Дітмар народився 10 травня 1865 р. у Москві. Походив із родини езельських фон Дітмарів, які були спадковими дворянами. Представники цього роду були переважно військовими і вченими, юристами і підприємцями. Зокрема, дід М. Ф. фон Дітмара – Фрідріх Леонтійович (1777–1854) був капітаном Кексгольмського полку, а батько – Федір Федорович (1835–1870) – офіцером Московського піхотного полку [15].

Велика роль у формуванні світогляду М. Ф. фон Дітмара належала його батьку. Розповідаючи синові про тріумфальні перемоги російських військ у доленосних битвах XVIII – першої половини XIX ст., він виховував його в патріотичних традиціях, націлював на подальшу військову кар'єру. Раптова смерть батька в 1870 р. стала справжнім ударом для 5-річного хлопчика і глибоко закарбувалася в його дитячому серці. Мати, Ольга Іванівна, змушена була самотійно виховувати крім нього ще двох синів – Олексія (1866–1908) і Сергія (1868–1915) [27].

Перша освіта М. Ф. фон Дітмара була військовою. У 1877 р. він вступив до 1-го Московського кадетського корпусу. Термін навчання складав 7 років. За навчальним планом викладалися Закон Божий, російська, французька і німецька мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, механіка, російська і загальна істо-

рія, статистика, артилерія, тактика, військова топографія, гімнастика, фехтування, танці та інші науки. Поведінка оцінювалась за 12-бальною шкалою: 12 балів – «відмінно»; 11,10 – «дуже добре»; 9,8,7 – «добре»; 6,5,4 – «задовільно»; 3,2,1 – «незадовільно». У 1884 р. М. Ф. фон Дітмар успішно закінчив 1-й Московський кадетський корпус [6, с. 121].

Отримавши звання підпоручика, М. Ф. фон Дітмар робить доленосний вибір: він вирішує залишити військову кар'єру і пов'язати своє життя з гірничою галуззю. Причина була зрозумілою, адже фах гірничого інженера був досить популярним у суспільстві в кінці 80-х рр. XIX ст. Та скоріше за все, М. Ф. фон Дітмар не гнався за модою. Будучи людиною раціонально мислячою, він розумів, що для розвитку гірничої галузі країни терміново потрібні інженери. Про свою майбутню професію М. Ф. фон Дітмар говорив: «...для меня это было именно тем полем деятельности, где можно было достичь успеха» [11, с. 2].

У 1884 р. М. Ф. фон Дітмар вирушає до м. Петербурга. Успішно склавши іспити, він вступає до гірничого інституту, який впродовж всього XIX ст. залишався єдиним вищим навчальним закладом Російської імперії з підготовки гірничих інженерів. За час навчання М. Ф. фон Дітмар опанував низку наук, серед яких німецька і французька мови, креслення, гірничі практика і механіка, хімія, геогнозія, гірничі мистецтва, гірничі статистика, гірничі право, неорганічна і органічна хімія, маркшейдерське мистецтво, мінералогія, палеонтологія та ін. [4]. В одному з випусків «Горного журналу» за 1923 р. було опубліковано список випускників Петербурзького гірничого інституту за 1773–1923 рр. з урахуванням чинів і успішності. У переліку випускників 1889 р. знаходиться ім'я М. Ф. фон Дітмара, який з 67 випускників у рейтингу успішності займав 22 місце. Це свідчить про доволі високий рівень оволодіння ним навчальних дисциплін [21, с. 756].

М. Ф. фон Дітмар також навчався в Петербурзькому університеті, де протягом двох років у якості вільного слухача відвідував фізико-математичний і юридичний факультети. Про ті роки М. Ф. фон Дітмар відгукувався так: «...большим счастьем моей жизни было то, что я был студентом Петербургского университета, название которого выговариваю с искренней благодарностью и глубоким благоговением» [3, с. 1719].

Одним із викладачів М. Ф. фон Дітмара в Петербурзькому університеті був видатний російський вчений і суспільний діяч Д. І. Менделєєв, який в той час був професором кафедри неорганічної хімії. Саме він відіграв важливу роль у формуванні світоглядних орієнтирів М. Ф. фон Дітмара, закликаючи до наполегливої розумової праці і стимулюючи до наукової роботи. Не дивно, що одну зі своїх наукових праць – авторський підручник «Основы счетоводства (по новой форме)» – М. Ф. фон Дітмар присвятив саме своєму наставнику Д. І. Менделєєву [12, с. 3]. Прикметно, що після закінчення навчання М. Ф. фон Дітмар, як і більшість його колег гірничих інженерів, кілька місяців служив без утримання від казни в південному регіоні країни. Повернувшись зі служби, протягом чотирьох років працював на Путилівському заводі в Петербурзі [10].

Наступний етап життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара був пов'язаний з другим рідним для нього містом – Харковом, потенціал якого виявився чудовим полем діяльності для молодого талановитого і енергійного інженера. У 1891 р. він відкрив у м. Харкові на вул. Петинській (нині – вул. Плехановська) слюсарно-механічну майстерню, де працювали спочатку 15 робітників, які виготовляли деталі для гірничої справи. У 1899 р. в майстерні М. Ф. фон Дітмара було встановлено двигун потужністю в чотири кінські сили (замість двох у 1891 р.), зросла кількість робітників з 15 до 25, які крім виготовлення деталей кували вироби молотом вручну [7, арк. 19].

Чудова якість і широкий попит на вироби, які виготовлялися в слюсарно-механічній майстерні М. Ф. фон Дітмара стали поштовхом до подальшого розши-

рення підприємства. Зокрема, з метою створення робочих місць та модернізації обладнання в Харкові по вул. Газовій було збудовано два заводи: чавуно-мідно-ливарний та котельно-механічний. Вони виробляли інструментарій для буріння свердловин, насоси, машини для будівельної справи, крани, парові котли, транспортери та вагонетки. Переважна більшість продукції була орієнтована на потреби гірничовидобувної галузі, передусім, шахт Донбасу. З початком Першої світової війни на заводах М. Ф. фон Дітмара частково було призупинено виготовлення насосів і парових котлів, натомість почали виконувати лише військові замовлення [8, с. 31].

Після обрання М. Ф. фон Дітмара в 1902 р. гласним Харківської міської думи він став членом трамвайної і водопровідної комісій. Особливо слід відзначити його внесок у розвиток харківського міського транспорту, зокрема сприяння появи в місті першого трамваю. Як відомо, в 80-х рр. XIX ст. основним видом міського транспорту в Харкові були екіпажі, які перевозилися кіннями. У 1906 р. за сприяння гласних Харківської міської думи, і, безпосередньо, за участю М. Ф. фон Дітмара по вул. Петинській була прокладена перша лінія електричного трамваю. Новий вид транспорту став досить популярним у Харкові і приносив у бюджет міста непогані прибутки [9, с. 660].

У 1909 р. М. Ф. фон Дітмар став ініціатором проекту щодо розростання трамвайної гілки «собственными средствами города с помощью городского займа». Він запропонував прокласти трамвайну лінію на шляхах, які не були зайняті конкою Бельгійського товариства як конкуруючої сторони. Згідно з проектом, який був запропонований М. Ф. фон Дітмаром у листопаді 1909 р., «трамвайная комиссия наметила постройку в 1-й год Клочковской и Панасовской линии, во 2-й год – Пушкинской и Кладбищенской, в 3-й год – Грековско-Змиевской». Таким чином, завдяки наполегливій діяльності М. Ф. фон Дітмара як гласного Харківської думи впродовж наступних трьох років трамвайний рух поширився в місті на вищевказані вулиці [16, с. 145].

Діяльність М. Ф. фон Дітмара важко уявити без його великої родини. Він мав дружину, Іраїду Іванівну (дівоче прізвище – Іванова), а також трьох дітей – двох дочок і сина. Вінчання подружжя фон Дітмарів відбулося 10 травня 1900 р. в день 35-річного ювілею М. Ф. фон Дітмара [27].

Старшу доньку в родині фон Дітмарів звали Іраїдою. Вона народилася через рік після шлюбу батьків – у травні 1901 р. У 1920 р. одружилася з Володимиром Олександровичем Ружицьким, професором Московської філармонії. Їх шлюб був нетривалим і проіснував лише до 1927 р. [15].

Середня донька М. Ф. фон Дітмара з'явилася на світ у вересні 1902 р. Її назвали Ольгою в честь матері Миколи Федоровича, яка померла в 1901 р. Як відомо, Ольга Миколаївна стала знаною в м. Харкові вчителькою російської літератури в одній з харківських гімназій. Її чоловіком в 1924 р. був відомий на той час інженер Євген Степанович Лук'янов, який в роки Першої світової війни брав участь у козачих частинах. В їхній родині народилося двоє синів – Олег та Роман. Утративши в 1941 р. чоловіка, Ольга Миколаївна була вивезена до Німеччини, а в 1949 р. разом із синами емігрувала до США. Її син Роман став протоієреєм Російської Православної Зарубіжної церкви, відіграв важливу роль у подоланні розколу Російської Православної церкви в США і сприяв поверненню до Росії з Гарварда вісімнадцяти дзвонів московського Данилового монастиря, які були продані більшовицькою владою у 30-х рр. XX ст. [13; 22].

Крім доньок у М. Ф. фон Дітмара був ще й син Микола, названий на його честь. Він народився в лютому 1904 р. Тривалий час працював інженером тресту «Оренерго». Мешкав у Ростові-на-Дону. У липні 1938 р. Микола Миколайович фон Дітмара був заарештований на підставі статті 58-10 Кримінального кодексу РСФСР. Його звинуватили у розповсюдженні і зберіганні пропагандистської лі-

тератури та діяльності, яка вела до послаблення та підризу радянської влади. Він помер у листопаді 1938 р. від пороку серця в Ростовській в'язниці [13; 27].

За своє життя М. Ф. фон Дітмар був відзначений низкою нагород Російської імперії та іноземних держав, серед яких важливе місце займає Орден Святого Станіслава другого ступеню, який він отримав від імператора в 1910 р. за благодійницьку діяльність. До речі, наставник М. Ф. фон Дітмара – Д. І. Менделєєв також був удостоєний цієї високої відзнаки. У 1911 р. М. Ф. фон Дітмар отримав високе і почесне звання Командора ордену Корони Італії [14].

Помер Микола Федорович фон Дітмар 5 липня 1919 р. у віці 54 років від тифу по дорозі з м. Ростов-на-Дону в м. Харків. Був похований в Харкові на Івано-Усіковенському цвинтарі по вул. Пушкінській. Цей цвинтар, який знаходився майже в центрі міста, наприкінці 70-х рр. ХХ ст. було зруйновано міською владою Харкова, а на його місці розмістився молодіжний парк. Після знищення цього цвинтаря точне місце поховання М. Ф. фон Дітмара до сих пір не встановлено [10].

У цілому, можна зробити висновок, що в дослідженні життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара існують значні прогалини, які пов'язані, передусім, із біографічними даними. Це пояснюється тим, що ця постать тривалий час залишалася поза увагою дослідників і лише нещодавно стала предметом наукових розвідок. Проте, досліджуючи маловідомі сторінки життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара, можна переконатися в тому, що це – яскрава, непересічна особистість, яка зробила вагомий внесок у соціально-економічний розвиток Півдня України.

Бібліографічні посилання

1. **Бондаренко Е. Л.** Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала России / Е. Л. Бондаренко // Вестник Московского университета. Серия 8. – 1961. – № 1. – С. 52–59.
2. **Гнедич А.** Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1: Количественное и качественное развитие производств. Перечень заведений Харьковской губ. / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков, 1899. – С. 30–31.
3. Государственный Совет. Стенографические отчеты. Сессия VIII. Заседания 1–51 (1 ноября 1912 – 4 июля 1913 гг.). – СПб., 1913.
4. **Грибанов А.** История горного дела. Горное образование [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://sanychpiter.narod.ru/ucheba.htm#_ftn1
5. **Гринчак М. О.** Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Гринчак – Д., 2008.
6. **Дарков С. К.** Кадетский биографический справочник (1701–1918 гг.) / С. К. Дарков. – М., 2007.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. 922, оп. 1, спр. 19, арк. 1–26.
8. **Дитмар Н. Ф. фон.** Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковскому отделению Русского Императорского Технического общества / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1915.
9. **Дитмар Н. Ф. фон.** К докладу II трамвайной комиссии о сооружении в Харькове новых трамвайных линий / Н. Ф. Дитмар фон // Известия Харьковской Городской Думы. – 1909. – № 10–11. – С. 660–664.
10. **Дитмар Н. Ф. фон.** Некролог // Новая Россия. – 1919. – № 41. – 6 июля.
11. **Дитмар Н. Ф. фон.** Определение простирания и падения пластов и поверхностей залежей горных пород / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1906.
12. **Дитмар Н. Ф. фон.** Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1907.
13. **Дитмар Николай Николаевич фон.** Стаття в електр. виданні «Жертвы политического террора в СССР» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d11/f126.htm>.
14. **Заблоцкий Е.** Распределение горных инженеров по старшинству, по чину и ордену, году выпуска, классу чина с учетом года награждения / Е. Заблоцкий // Карьера гор-

ного інженера: чины, должности, денежное содержание, награды [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.russsmin.narod.ru/ChO910-d7.xls.

15. **Заблоцкий Е.** Российские Дитмары: род эзельских Дитмаров из колена Иоганна Людвиг / Е. Заблоцкий [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://genealogia.ru/gene/bpg/publ/>.

16. Журнал очередного заседания Харьковской городской думы № 32 от 11.10.1912 // Известия Харьковской городской думы. – 1912. – № 10–11.

17. **Крутиков В. В.** Дитмар Н. Ф. фон / В. В. Крутиков // Немцы России: энцикл. / редкол. В. Карев (пред.) и др. – М., 1999. – Т. 1. – С. 717.

18. **Лаверычев В. Я.** Царизм и рабочий вопрос в России (1861–1917 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М., 1972.

19. **Мирончук В. Д.** М. Ф. фон Дітмар і робітниче законодавство Російської імперії на початку ХХ ст. / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія. – 2009. – № 17. – С. 160–166.

20. **Перетокин А. Г.** Н. фон Дитмар: попытка персонографии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / редкол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д., 2006. – С. 56–65.

21. Список лиц, окончивших курс в Горном институте с 1773 по 1923 год // Горный журнал. – 1923. – № 11. – С. 747, 756.

22. **Симонова И.** Он стоял у истоков воссоединения церквей и возвращения «Даниловского звона» И. Симонова / [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.rusk.ru.

23. **Фомин П. И.** Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков, 1908.

24. **Чорний Д. М.** Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон Дітмар / Д. М. Чорний // Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. – Х., 1995. – С. 27–46.

25. **Шандра І. О.** Проблема залізничного будівництва в діяльності з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії / І. О. Шандра // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2006. – № 715. – С. 25–31.

26. **Шепелев Л. Е.** Крупная буржуазия в России (конец XIX в. – 1914 г.) / Л. Е. Шепелев. – М., 1992.

27. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии (по материалам ДАХО) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/396/1951>.

Надійшла до редколегії 20.11.2010

УДК 94 (477.4) «1907–1911»

В. В. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 1911 р. В ПОЛІТИЦІ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджено ставлення російської влади до земської реформи 1911 р. Показано процес взаємодії різних гілок державної влади у сфері реформування системи місцевого самоуправління. Розглянуто фактори, що гальмували проведення земської реформи.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земство, Державна рада, Державна дума

Исследовано отношение российской власти к земской реформе 1911 г. Показан процесс взаимодействия разных ветвей власти в сфере реформирования системы местного самоуправления. Рассмотрены факторы, что тормозили проведения земской реформы.

Ключевые слова: местное самоуправление, земство, Государственный совет, Государственная дума.

© В. В. Антипенко, 2011